

GISBERTUS VOETIUS, PROFESSOR EN PREDIKANT TE UTRECHT (1634-1676)¹

W.J. van Asselt

Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis 8/1 (2005) 3-10.

Inleiding

"Zie, de Utrechtse kolos met zijn reusachtige toren,
Die met zijn kruin de sterren van het hoge hemelgewelf uitdaagt.
Laat nu zwijgen de oude wereld met haar zeven wonderen,
Het bouwwerk van een stad weegt tegen alle op."

Deze regels zijn afkomstig uit een gedicht van een zeventiende-eeuwse inwonster van Utrecht, de begaafde en geleerde Anna Maria van Schurman, die lange tijd schuin achter de Domkerk woonde. Zij werden met instemming geciteerd door haar overbuurman toentertijd, de gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676), die vanaf het dak van zijn woning aan het Poelenbrurchsteegje een fraai uitzicht moet hebben gehad op de Utrechtse kolos.² De Domtoren was in Voetius' ogen het sieraad van de stad Utrecht. Zelfs in een uitvoerige disputatie, handelend over 'gewijde plaatsen' (De templis) en — in een afzonderlijk gedeelte — over het nut van kerktorens(!) liet Voetius het niet na de lof te zingen van de Domtoren die in letterlijk en figuurlijk opzicht uitstak boven de torens van andere Europese steden.

Dat Voetius wat met Utrecht en de Domkerk had ligt voor de hand, omdat het dagelijks leven van deze 'gereformeerde Hercules', zoals hij door bewonderaars werd

¹ Dit artikel is een bewerkte versie van een lezing, gehouden op 14 oktober 2004 ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de Domkerk.

² G. Voetius, *De politica ecclesiastica*, Tomus 1, pars 2, 899. Zie ook A.C. Duiker, *Gisbertus Voetius*, III, Leiden 1989 [reprint], 66, noot 6. De volledige tekst van het gedicht van Van Schurman luidt: "En Trajectinum sublimi mole colossum/ Vertice qui celsi provocat astra poli/ Jam taceat priscus septem miracula mundus/ Unius par est omnibus urbis opus./ Dousiacae, lector, debes id jure Camoenae/ Quod tures similes, queis caret orbis, habes."

genoemd, zich grotendeels in Utrecht afspeelde tussen de kathedraal in het 'groot auditorium' waar hij bijna dagelijks college gaf, en de kansel van de Domkerk die hij tot op hoge leeftijd beklom. Zijn eerste officiële optreden in Utrecht vond plaats in 1634, toen hij bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de in dat jaar opgerichte illustre school te Utrecht — twee jaar later tot universiteit verheven — een oratie uitsprak in het nabijgelegen groot auditorium. Bijna een halve eeuw later, op zondag 16 november 1673 (oude stijl) hield de toen vierentachtigjarige hoogleraar om negen uur 's morgens de eerste preek in de Domkerk na de opheffing van de Franse bezetting van de stad. Bij die gelegenheid dichtte een van zijn bewonderaars de aandoenlijke regels:

"O wonder als een oude droom! Gezegend d' oude Voet,
Dat Utrecht, uyt syn druck, soo weêr raect op sijn stel,
Als eertijds 't Joodse volk, 't gevangen Israël
Uyt Babel in sijn land, en op den ouden voet.

Noch wonder dat ghy dat beleeft, o waarde Voet
Out vierentachtich, en met Uw' Echte paer
Geluckelijck getrouwt, nu eenensestich jaer,
Als Utrecht Dese Doorn gerukt is uit de voet.
Noch wonder dat de stoel wiert van uw 'Oude Voet
Soo jeuchdelijck betreên, en heerlijk vervult,
Als d'eerstmael weer den Dom voor God wiert ingehult,
Och dat nu Stadt en Staet blijv' bij dees Oude Voet."³

Tussen deze preek en zijn eerste optreden in Utrecht lag bijna veertig jaar van noeste arbeid op het gebied van theologie, kerk en samenleving. Voetius was een rusteloze, door de koorts van de activiteit, gedreven mens. Hij was geen man met modern-tolerante begrippen of beginselen door de Verlichting gekleurd. Hij ijverde voor een zuivere vertolking en ontwikkeling van de 'heilige leer' en het daarmee overeenstemmende

³ Lofdicht van L.G. voorafgaande aan de gedrukte preek over Psalm 126: 1, 2. Zie voor de volledige titel noot 17.

'godzalige leven' (*praxis pietatis*), hetgeen hem tot een van de belangrijkste representanten van de zogenaamde 'nadere reformatie' stempelde. Constante factor in zijn werk was zijn oppositie tegen arminiaanse en cartesiaanse denkbeelden. Daarin zag de Utrechtse hoogleraar een bedreiging van de gereformeerde vroomheid, /4/ alsmede een gevaar voor het voortbestaan van de gereformeerde kerk en het gemenebest. Niettemin heeft de kleine man uit Heusden — hij werd in Heusden vanwege zijn kleine gestalte ook wel 'Voetken' genoemd⁴ — de grondslag gelegd voor een grote bloei van de Utrechtse kerk en academie, maar latere ontwikkelingen in kerk en staat schiepen omstandigheden die niet gunstig waren voor een bredere doorwerking van zijn levenswerk.⁵ In deze bijdrage richten we onze aandacht op drie Utrechtse locaties die een prominente rol gespeeld hebben in het leven van de Utrechtse hoogleraar: zijn huisadres, zijn werkadres en zijn voornaamste preekplek: het Poelenburchsteegje, het groot auditorium van de universiteit en de Domkerk. Dat biedt ons tevens gelegenheid in te gaan op de belangrijkste aspecten van zijn werk als hoogleraar en predikant in Utrecht.

Voetius als bewoner van het Poelenburchsteegje

Na zijn theologiestudie te Leiden was Voetius achtereenvolgens predikant te Vlijmen en Engelen (1611) en Heusden (1617). In 1634 werd hij aangesteld tot hoogleraar theologie en oosterse talen aan de illustre school te Utrecht. Bij zijn benoeming tot hoogleraar woonde Voetius nog in Heusden, waar hij — nog vóór hij afscheid had gepreikt — reeds het eerste kwartaal van zijn professorale bezoldiging ontving. Hij ontving een traktement van twaalfhonderd gulden, de "ordinaris gaige" voor een hoogleraar, waarbij de huur van een huis was inbegrepen. Toen hij zich in Utrecht gevestigd had ontving hij nog een tachtig gulden voor een academische toga en ruim eenentachtig gulden voor verhuiskosten. Volgens zijn biograaf A.C. Duker had de vroedschap voor hem een huis op het oog dat was gelegen aan het Predikheren Kerkhof. Maar nog vóór zijn overkomst

⁴ Andreas Essenius vond dit gegeven belangrijk genoeg om in zijn oratio funebris op terug te komen. 'Extulimus nudius tertius corpusculum venerandi senis, eruditione ac pietate conspicui et longe celeberrimi, doctoris Gisberti Voetii. Zie A. Essenius, *Gisbertus Voetius: sive oratio funebris*, Ultrajecti 1677, 4.

⁵ Zie voor een beschrijving van Voetius' theologische arbeid: W.J. van Asselt, 'G. Voetius, gereformeerd scholasticus', in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, Zoetermeer 2001, 99-108.

kreeg Voetius problemen met deze huisvesting. Het huis lag volgens hem veel te ver — een wandeling van ongeveer een kwartier — van de plaats waar hij dagelijks college moest geven. Daarom stelde hij de Utrechtse vroedschap, de eigenaar van het pand, een ruil voor. De vroedschapnotulen van vrijdag 15 augustus 1634 vermeldden dat zijn verzoek werd ingewilligd en dat het huis op het Predikherenkerkhof"by openbare opslach, nae voorgaende affixie van billetten, op maendach den 1sten Septemb. toecomende" verkocht zou worden.⁶

Begin september 1634 betrok Voetius zijn later zo bekende domicilie, gelegen tussen het Domplein en Achter-Sint Pieter, aan de noordkant van het (niet meer bestaande) Poelenburchsteegje. Het is waarschijnlijk dat Voetius dit huis begin september 1634 eerst enige tijd heeft gehuurd van de lakenverkoper David Nieustadt. Begin 1643, toen Nieustadt overleed, kocht hij het huis van diens weduwe. Twee maanden later verkreeg hij tevens een belendend pand en zo bewoonde Voetius met zijn gezin twee aan elkaar grenzende huizen waardoor hij de naam kreeg een rijk man te zijn. Zijn collega uit Groningen Samuel Maresius met wie hij jaren lang gebrouilleerd was, merkte snierend op dat Voetius 'weids' behuisd was en goed in de slappe was zat door geld tegen rente uit te lenen.⁷ Helaas is er niets meer over van Voetius' woning. Hoewel het huis van 1794 tot 1840 nog bewoond werd door de hoogleraar Jodocus Heringa, kwam het perceel in 1907 onder de slopershamer en werd het Poelenburchsteegje verbreed tot de tegenwoordige Voetiusstraat.

Het groot auditorium als Voetius' werkplek

Voetius' woning aan het Poelenburchsteegje lag inderdaad op steenworp afstand van de ruimte waar hij colleges moest geven. Dat was het uit 1495 daterende groot kapittelhuis, grenzend aan de kloostergang bij de Dom. De verkrijging van dit pand had echter heel wat voeten in de aarde.⁸ De gegevens die daarover bekend zijn maken duidelijk dat

⁶ Geciteerd bij Duker, *Voetius*, I, 39 e.v.

⁷ S. Maresius, *Ultima patientia tandem expugnata*, Groningae 1655, 342 : "Voetius amplas emit aedeis, et dives est positus in foenere numinis."

⁸ In het volgende heb ik gebruik gemaakt van de uitvoerige beschrijving van deze perikelen door S. Muller Fz., *De universiteitsgebouwen te Utrecht*, Utrecht 1899. Herziene vermeerderde druk verzorgd door J.W. Smit, Groningen 1956, 9-15.

Utrecht wel op een heel merkwaardige wijze in het bezit is gekomen van de lokalen die zij voor het onderwijs aan de illustre school nodig had.⁹

Het plan van de Utrechtse vroedschap om dit kapittelhuis "tot de Illustre schole te approprieren en de gebruycken" stuitte namelijk op grote bezwaren bij de kapittelheren. De ruimte zou veel te donker zijn voor een auditorium en de nieuwe toegang via de kloostergang was door valwinden veel te tochtig als entree. Bovendien lagen aan de west- en zuidzijde van de kloostergang enige huisjes, die bewoond werden door ambtenaren in dienst van het Domkapittel: de secretaris, de lootsmeester (architect), de bode, de schoonmaker, die ook het gebruik van de kloostergang opeisten. De moeilijkheden, die het Domkapittel opwierp, waren wel erg vergezocht, omdat de kloostergang tot dusverre voornamelijk gebruikt was /5/ voor het houden van kippen, het opbergen van wapens en het houden van biergelagen. Maar ondanks deze protesten zette de vroedschap haar plannen door. Op 25 maart 1634 gingen stadswerklieden aan de slag om de ruimte van het groot kapittelhuis geschikt te maken voor het geven van colleges. De volgende ochtend echter vonden zij alle deuren op slot. Na drie vergeefse pogingen om de sleutel van het kapittelhuis in bezit te krijgen was het geduld van de vroedschap op. Men besloot dat de schout de stadswerklieden op staande voet aan het werk moest zetten, en, indien nodig, de deur "die tot verhynderinge van dien soude mogen gesloten sijn, opt gevoechlickste doen openen".¹⁰

Zover kwam het echter niet. Maar het kapittel gaf de strijd niet op en diende een klacht in bij het Hof van Utrecht en zelfs bij de Gedeputeerde Staten om de plannen van de vroedschap te verhinderen. Echter zonder enig resultaat.¹¹ Op 29 maart 1634 liet de vroedschap met merkbare voldoening in haar notulen aantekenen dat de stad — zolang de illustere school zou bestaan — het gebruik van het kapittelhuis bij de Dom zou verkrijgen

⁹ Zie Muller, *Universiteitsgebouwen*.

¹⁰ Geciteerd bij Muller, *Universiteitsgebouwen*, 12.

¹¹ Volgens Muller, *Universiteitsgebouwen*, 13 leverde het optreden van de Utrechtse vroedschap een fraai staaltje van wat een stedelijke overheid in de zeventiende-eeuwse republiek vaak ten onrechte pretendeerde. De magistraat kon geen schijn van aanspraak maken op de kapittelkerken, die volkomen zelfstandige stichtingen waren, door afzonderlijke vrije Corporaties beheerd. Anderen hebben deze visie van Muller in die zin gecorrigeerd door aan te tonen dat na de reformatie in Utrecht de kapittelgoederen onaangetast bleven. De kapittels werden echter wel gedwongen hun kerken en andere gebouwen *ad pios usus* ter beschikking te stellen. Volgens Rengers Hora Siccama, *De geestelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht*, Utrecht 1905, 398-404, verzette het Domkapittel zich zonder enige rechtsgrond tegen de bestemming van het kapittelhuis tot auditorium voor de illustre school.

met een ingang door de kloostergang op het Oudmunsterkerkhof (waar nu het Domplein is). Binnen enkele dagen verrees nu in de kapittelzaal een muur, die twee eeuwen lang de prachtige hal in twee ongelijke vertrekken zou delen.¹²

In het grootste auditorium, het *auditorium theologicum*, vond niet alleen de theologische maar ook de juridische faculteit huisvesting. De filosofische faculteit (letteren) moest zich behelpen met het kleinere auditorium. In 1643 werd nog een derde auditorium gecreëerd voor de medische faculteit. Het verrees boven op de kloostergang met daarnaast een klein kamertje naast het groot auditorium, waar volgens de overlevering Anna Maria van Schurman de colleges van haar toen nog geliefde Voetius bijwoonde. Dat deze overlevering niet onjuist is, blijkt uit een opmerking van Descartes, die Regius, hoogleraar medicijnen, meedeelde dat hij graag ongezien een college over de bloedsomloop wilde bijwonen in de loge waar ook juffrouw Schurman gewoon was de openbare colleges bij te wonen.¹³

Toen in 1636 de school tot academie werd verheven, was er meer ruimte nodig vanwege publieke promoties en andere academische plechtigheden die nu konden plaatsvinden. Met behulp van het Domkapittel dat nu niet meer tegenstribbelde, besloot de vroedschap — nadat op 22 februari 1636 het octrooi voor de universiteit door de Staten verleend was — dat "de inauguratie en promotien, die hiernae geschieden sullen, midtsgaders andere diergelycke solemnele actien de academie raeckende ... gedaen sullen worden opt choor van de Domkercke alhier."

In 1634 hield Voetius zijn inaugurele rede nog in het groot auditorium. Op donderdag 21 augustus, een week nadat de eerste zomervakantie van de nieuwe illustre school geëindigd was, werd hij door de pedel Jan Roelofsz. van Noordijck uit zijn huis opgehaald en naar het stadhuis gebracht. Vandaar begaf hij zich onder "solemneel geleide" van de burgemeesters van Utrecht naar het groot auditorium om zijn inaugurele rede uit te spreken. Daar waren aanwezig leden der Staten, raadsheren van het provinciale hof, magistraatspersonen, predikanten, advocaten, doctores en studenten.¹⁴

In deze inaugurele rede *De pietate cum scientia conjugenda*, presenteerde hij zijn programma voor het gehele wetenschappelijk onderwijs. Hij beschouwde de theologie als

¹² In de zomer van 1824 werd de muur weggehaald, zie J. Heringa, *Oratio de auditorio*, 22.

¹³ Zie A.C. Duker, *School-gezag en eigen-onderzoek*, Leiden 1861 (diss.), 78.

¹⁴ Zie Duker, *Voetius*, II, 1-6 (Bijlagen 1, iii-iv).

een universele wetenschap die de /6/ basis moest leggen voor een gemeenschappelijke methode voor het onderwijs en onderzoek op elk gebied van wetenschap. In aansluiting op het middeleeuwse *adagium* 'geloof zoekt inzicht' (Anselmus) zocht hij een verbinding tot stand te brengen tussen spiritualiteit (*pietas*) en rationaliteit (scholastiek). Alle wetenschapsbeoefening en in het bijzonder de theologie diende een praktische spits te hebben en moest in dienst staan van de *pietas* (als vertaling van het bijbelse woord *eusebeia*). Het is niet eenvoudig de term *pietas* in de door Voetius gebezigde betekenis aan te geven. In de stichtelijke literatuur van die tijd wordt *pietas* meestal vertaald met 'godzaligheid'. In recent onderzoek is naar voren gekomen, dat de voetiaanse *pietas* aanduiding is van een strikte christelijke levenswandel, die gevoed wordt door een innerlijke geloofservaring.¹⁵ Geen onderdeel van de wetenschap kon goed behandeld worden als zij niet toegepast kan worden op de praktijk van de bekering. Kennis was volgens Voetius geen doel op zich zelf, maar moest tot geloof, hoop en liefde leiden en resulteren. Op die wijze trachtte Voetius het programma van de nadere reformatie te realiseren binnen de universitaire wereld.¹⁶

Voetius op de kansel in de Domkerk

Twee jaar later, op zondag 16 maart 1636 (oude stijl) hield Voetius op verzoek van de Utrechtse magistraat, bij gelegenheid van de verandering van de illustre school in een academie of hoge school, in de Domkerk een preek over Lucas 2: 46 onder de titel: *Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen*.¹⁷ In deze preek over de twaalfjarige Jezus in de tempel presenteerde hij nogmaals zijn program voor het

¹⁵ Zie voor deze problematiek: A. de Groot, 'Godzaligheid is gelukzaligheid (Jodocus van Lodenstein). Verkenning in de geschiedenis van een woord', *Kerk en Theologie* XXVII (1976), 177-187.

¹⁶ Theologisch werd dit streven voortgezet in de grote standaardwerken die hij in de loop van zijn leven zou publiceren. In 1664 verscheen *Ta Askètika sive Exercitia pietatis*, een praktische vroomheidsleer. De *Politica Ecclesiastica* (4 delen, 1663-1676) bevatte een uitvoerige behandeling over het gereformeerde kerkrecht. In de *Disputationes Selectae* (5 delen, 1648-1669) behandelde hij met behulp van scholastieke redeneertechnieken, onderscheidingen en begrippen specifieke onderwerpen uit de dogmatiek.

¹⁷ De volledige titel luidt: *Sermoen van de nutticheydt der academien ende scholen, mitsgaders der wetenschappen ende consten die in de selve gheleert werden; gedaen in de Dom-kercke tot Utrecht den 13. Martij ouden stijl, des Sondaechs voor de inleydinge der nieuwer academie aldaer, door Gisbertus Voetius, professor der h. theologie in de voornoemde universiteyt van Utrecht, die hier achter aen ghestelt heeft een liyste van alle academien, ende de meest vermaerde illustre scholen in het Christenrijck*. Tot Utrecht, by Aegidius ende Petrus Roman, druckers vande universiteyt, woonende inde Korte Nieustraat, 1636. Een exemplaar bevindt zich in de UBU.

universitaire onderwijs, waarbij hij naar voren bracht dat alle menselijke kennis en kunst ondergeschikt dienden te zijn aan de studie der godgeleerdheid. De roeping van alle wetenschap was om "der kercke Christi" trouwe diensten te bewijzen. Maar dat moest wel in alle nederigheid geschieden. Hij wees studenten en docenten op het voorbeeld van Jezus. Zoals de verlosser eerst nederig en stil naar de rabbijnen in de tempel geluisterd had om daarna pas te spreken, zo betaamde het wetenschappers 'eerbiedig te luisteren, ijverig na te vragen en niet haastig te spreken of te oordelen op hoge toon.' Maar ach, zo verzuchtte hij, hoe velen die menen alle kennis te bezitten, komen nooit tot kennis, omdat zij zich ervoor schamen iets van een ander te moeten leren. Hierbij moet aangetekend worden dat Voetius zelf zich niet altijd aan deze gedragscode voor wetenschappers heeft geconformeerd. Met uitzondering van Gomarus heeft hij zelden iets aardigs gezegd over zijn docenten.

Voetius moet een vurig prediker zijn geweest. Hij beschikte over een grote welsprekendheid waardoor een grote schare van geestverwanten aan zijn lippen hing. Daarom werd hij kort na het aanvaarden van zijn hoogleraarsambt door de Utrechtse kerkenraad gevraagd om vanwege de geringe getalssterkte van de Utrechtse predikanten nu en dan een preekbeurt te vervullen in een van de Utrechtse kerken. Vervolgens werd hij op 12 maart 1637 officieel als stadspredikant bevestigd, welk ambt hij meer dan 36 jaar heeft vervuld.¹⁸

Gedurende al deze jaren heeft Voetius met wisselend succes geprobeerd zijn machtspositie binnen de Utrechtse kerkenraad te vergroten. Met behulp van de contra-remonstrants gezinde vroedschap en hem welgezinde burgemeesters zorgde hij ervoor dat alleen ouderlingen en diakenen /7/ benoemd werden die in zijn lijn dachten. Dezelfde strategie hanteerde hij bij de beroeping van predikanten. In de loop der jaren kreeg Utrecht steeds meer predikanten, die de voetiaanse denkbeelden op de kansel meeslepend konden verwoorden. Op deze wijze kon hij meer dan veertig jaar lang zijn stempel op de stad Utrecht zetten en beleefde de gereformeerde gemeente in Utrecht een grote bloeiperiode. In de jaren vijftig traden per jaar zo'n vijfhonderd lidmaten toe tot de gereformeerde kerk. Telde de gemeente in de jaren twintig nog 2000 lidmaten, in de jaren vijftig was dit aantal gestegen tot 7000 lidmaten. Hoewel zij nog altijd een minderheid

¹⁸ Zie voor meer gegevens: Duker, *Voetius*, III, 138-139.

vormde binnen de totale bevolking van circa 35.000, domineerde zij toch het godsdienstige leven in Utrecht.¹⁹

Gemeten naar Nederlandse maatstaven had Utrecht altijd een vrij grote roomskatholieke gemeenschap behouden, die na de Franse bezetting in 1672 hoopte op een keerpunt in de machtsverhoudingen binnen Utrecht. Op donderdag 13 juni 1672 verscheen 's morgens om acht uur de Franse markies De Rochefort, opgerukt van Amersfoort en op weg naar Holland, met vierduizend ruiters bij de Wittevrouwenpoort. Er werd een trompetter de stad ingezonden om voor de Franse troepen doortocht door de stad te vragen.²⁰ Tijdens onderhandelingen daarover met de Utrechtse vroedschap liet de markies echter de stad bezetten. De Utrechtse vroedschap overhandigde na enige deliberatie de sleutels van de Catherijne- en Wittevrouwenpoort en besloot zich niet gewapenderhand te verzetten.

Men koos voor een politiek van onderwerping en non-provocatie. De gereformeerde kerkenraad kreeg instructies om te stoppen met de eertijds door de Staten Generaal ingestelde, wekelijkse, gebedsdiensten waarin Gods zegen over de "wapenen des lands" werd afgesmeekt. Via de commissarissen-politiek, de vertegenwoordigers van de overheid in de kerkenraad, liet de vroedschap bovendien aan de kerkenraad weten dat de predikanten in preken en gebeden niet mochten oproepen tot verzet tegen de Fransen, opdat daardoor "geen nadeel aan de regeringe en gereformeerde godsdienst toegebracht werde."²¹ Terwijl de magistraat dus uiterst angstvallig elke confrontatie tussen roomskatholieken en gereformeerden probeerde te vermijden, zagen de eersten hun kans schoon en manifesteerden zich openlijk in de stad. Toen een priester met een gewijde hostie op weg was naar een op sterven liggende Fransman en sommige protestanten weigerden te knielen, werden zij door een woedende menigte katholieken in elkaar geslagen onder bedreiging hen in het water te zullen gooien.²² Zo daalde, naar het oordeel der

¹⁹ Zie Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De andere reformatie van Arnoldus Buchelius (1565/1641)*, Amsterdam 2000, 170. Vgl. F.G.M. Broeyer, 'Voetius en Utrecht', in J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 57-72.

²⁰ Deze gebeurtenissen zijn uitvoerig beschreven door Duker, *Voetius*, III, 290-324.

²¹ Duker, *Voetius*, III, 313.

²² Duker, *Voetius*, III, 314.

gereformeerden, over de bisschopsstad het treurig duister van de 'Fransche middernacht'.²³

Waar was Voetius en wat deed hij tijdens de Franse bezetting? Volgens sommige historici zoals Christiaan Sepp week Voetius gedurende de Franse bezetting uit en verbleef hij buiten Utrecht. Duker beweert daarentegen dat de "grijze primarius professor theologiae gedurende het gehele Fransche schrikbewind binnen Utrecht gebleven is." Hij wijst onder andere op een fragment in de preek, die Voetius hield na het vertrek van de Fransen, waarin hij zich distantieert van de vluchtelingen uit Utrecht.²⁴

Hoe het ook zij, Voetius heeft uitvoerig verslag gedaan van de gebeurtenissen tijdens de Franse bezetting in de zo-even genoemde preek die hij na het vertrek van de Fransen in de Domkerk hield. Officieel was het zijn beurt niet om voor te gaan, maar op verzoek van anderen en vooral van hemzelf beklom hij op 16 november 1673 (oude stijl) de in ere herstelde kansel.²⁵ Na het voorgebed en feestelijk psalmgezag bepaalde hij zijn gehoor bij de eerste twee verzen van Psalm 126.²⁶

In het eerste deel van zijn preek beschreef Voetius in dramatische kleuren de gruwzame behandeling van de inwoners van Utrecht door de Franse bezetters. Hij zei uitdrukkelijk niet te veel in details te willen treden, want dan zou er geen eind aan de preek zijn ("sonder te particulariseren" uit vrees "daerinne niet ten eynde te sullen komen").²⁷ Merkwaardig genoeg sprak hij in zijn preek uitsluitend over de politieke en maatschappelijke ellende die de Franse bezetting had veroorzaakt. Met geen woord repte hij van de inbeslagname van de Domkerk door de rooms-katholieken en de sluiting van

²³ Zo J. van den Vondel in een gedicht over de Franse bezetting van de Republiek. Zie Duker, *Voetius*, III, 298.

²⁴ Duker, *Voetius*, III,307 (noot 3). Duker wijst ook op getuigenissen dienaangaande van Voetius' ambtgenoot Franciscus Burman en Andreas Essenius in zijn oratio funebris op het heengaan van Voetius.

²⁵ De volledige titel luidt: *Eerste predicatie in den Dom-Kercke tot Wtrecht te negen uren den 16. Novembris, 1673. Gedaen door Gisbertus Voetius, predicant ende professor der theologie aldaer: na dat de Fransche macht de stad, ende die van het Pausdom de Dom-Kercke op den 13. November voor den middagh verlaten hadden.* t' Utrecht, ter druckerij van Willem Clerck, boeck-verkoper op de Neude in Kintjes-haven, Anno 1674. Een exemplaar bevindt zich in de UBU. Strikt genomen was dit niet de eerste preek in Utrecht na het vertrek van de Fransen. Op 13 november hield de predikant Gentman om 14.00 uur 's middags op verzoek van het Utrechts consistorie een "alghemene dancksegging" in de nauwelijks door de rooms-katholieken verlaten Domkerk. De predikant van Breen hield zaterdagmiddag 15 november een korte dankzeggingdienst voor de militairen in Utrecht.

²⁶ Deze tekst had hij ook gekozen toen hij — 43 jaar tevoren — op 23 augustus 1629 als veldprediker in het leger dat voor 's-Hertogenbosch lag een dankdienst voor de bevrijding van de stad Wesel had gehouden.

Zie Duker, *Voetius*, III, 322, noot 2.

²⁷ Voetius, *Eerste predicatie*, 5.

de *auditoria* van de academie, die door de Fransen werden gebruikt als opslagplaats voor meel en brood. Hoewel deze 'ontwijding' van het universiteitsgebouw niet lang duurde, vermeldde Voetius deze ingrijpende maatregel niet. Dat is opvallend, omdat hij toch met lede ogen moet hebben aangezien hoe het aantal studenten in Utrecht drastisch verminderde. Tijdens de periode 1672-1674 werden slechts 22 studenten ingeschreven, van wie er zeven uit de stad of provincie Utrecht afkomstig waren. Van half juni tot einde december 1672 vond er geen enkele promotie plaats. Van januari tot oktober 1673 promoveerden slechts negen personen.²⁸

Nog merkwaardiger is het dat de als 'papenhater' bekend staande hoogleraar in deze preek geen melding maakte van wat de gereformeerden tijdens de bezetting te verduren kregen. Hoewel Lodewijk XIV had beloofd de rechten van de gereformeerde kerk te zullen eerbiedigen, werd de Domkerk al spoedig gebruikt "tot de oeffeninge van de roomsche religie". Er werd een verguld crucifix aangebracht en een hoogaltaar opgericht. Bid- en biechtstoelen werden neergezet, de kansel werd verplaatst en de kathedraal gebruikt bij promoties werd uit het koor verwijderd. De adellijke wapenborden werden van de muur gehaald en vervangen door een Mariabeeld en tal van heiligenbeelden.²⁹ Op 30 juni 1672 vond reeds de eerste mis in de Domkerk plaats.

Ook van andere maatregelen die de gereformeerden in Utrecht diep geraakt moeten hebben, maakte de bejaarde prediker geen melding. Wel sprak hij uitvoerig over de 'vexaties' van inkwartiering, extreme belastingheffingen (ook van de allerarmsten) en brandstichtingen in de stad en in andere dorpen, zoals Amerongen, Maarssen, Nigtevecht en Abcoude. Geen woord echter over de inbeslagname van de Nicolaïkerk, de Pieterskerk en een gedeelte van de Buurkerk die voortaan moesten dienen als opslagplaatsen voor haver, terwijl de Catherijnekerk werd volgepropt met hooi en aldus onklaar werden gemaakt voor de samenkomsten van de gereformeerden. Ook de aanslag op de Jacobikerk door opgewonden rooms-katholieke jeugd, die door ingrijpen van

²⁸ Zie G.J. Loncq Cjz., *Historische schets der Utrechtsche hoogeschool tot hare verheffing in 1815*, Utrecht 1886, 113.

²⁹ Er bestaat een kopergravure van J. van den Aveele, getiteld: *Den Dom gegeeselt en gewijdt*, met boven aan deze regels: 'De blinde drift van 't Fransch gebroet/ Haalt al het kerk-tuych onder voet/ Plant beelden, geeselt bank en stoelen/ En doet het gantsch Bagijn-hof woelen/ Elk raagt en vaagt, en boent en wyt/ Maar 't hert dat blijft vol vuyligheyt.' Geciteerd bij Duker, *Voetius*, III, 311, noot 1.

commandant Stoupa nog op het nippertje verhinderd kon worden,³⁰ werd door Voetius niet vermeld. Zelfs de plechtige 'ommeganck' op sacramentsdag (donderdag 22 augustus 1673, nieuwe stijl), toen onder leiding van de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel een monstrans met het heilig sacrament door de stad werd rond gedragen, bleef in Voetius' preek onvermeld.³¹

Het zou interessant zijn na te gaan wat de reden van deze omissie is geweest. Misschien waren de tegenstellingen — uitgezonderd enkele rellen — tussen de Utrechtse gereformeerden en katholieken in de praktijk minder scherp dan wordt aangenomen. Een andere reden zou kunnen zijn dat Voetius onder druk van de Franse bezetting zijn tolerantie-idee enigszins bijstelde en uit strategische overwegingen de aanzienlijke groep rooms-katholieken in Utrecht niet tegen zich in het harnas wilde jagen. Bovendien waren de rooms-katholieke 'superstities' niet zijn eigenlijke doelwit, maar de opvattingen van socinianen en remonstranten, die naar zijn oordeel de leer van de triniteit en de godheid van Christus verwierpen. Tevens mag niet onvermeld blijven dat Voetius zijn bijnaam "papa ultrajectinus" (de paus van Utrecht) niet te danken had aan iemand uit de eigen, calvinistische kring. Louis du Moulin, zoon van Pierre du Moulin, een geducht polemist tegen het rooms-katholicisme, schreef in 1668 onder de schuilnaam Colvinus een pamflet onder deze titel. Daarin hij beweerde dat Voetius in zijn boek over kerkrecht en kerkinrichting, de *Politica ecclesiastica*, aan predikanten evenveel macht over de kerk en overheid toekende als de paus zich over koningen en volkeren had toegeëigend.³² Ten slotte moeten we niet vergeten, dat er altijd al — ook onder Voetius' bewind — aanzienlijke rooms-katholieke burgers in de Domkerk werden begraven. Na het wegtrekken van de Fransen werd deze praktijk voortgezet.³³

In het laatste gedeelte van zijn preek sneed Voetius naar aanleiding van Psalm 126 een in moderne ogen curieus probleem aan. Na de onverwachte bevrijding van Utrecht

³⁰ Zie Duker, *Voetius*, III,311-313. 33

³¹ Duker, *Voetius*, III, 314.

³² De volledige titel luidt: *Papa Ultrajectinus: seu Mysterium iniquitatis reductum a clarissimo viro Gisberto Voetio, in opere Politicae ecclesiasticae*. Autore Ludimaneio Colvino, Londini, apud Thomam Roycrof, 1668. Ludimaneus Colvinus is een anagram van Ludovicus Molinaeus (Louis du Moulin, 1606-1683).

³³ Voorbeeld daarvan is Everhard Meijster, bouwer van het buiten "Oog in Al", die in 1679 begraven werd achter het praalgraf van luitenant-admiraal en kanunnik ten Dom Willem Joseph baron van Gendt, dat vervaardigd werd door Rombout Verhulst in het sterfjaar van Voetius. Zie Ton H.M. van Schaik e.a., *De gothische Dom van Utrecht*, Utrecht 2004, 33.

vergeleken te hebben met Israëls bevrijding uit de Babylonische gevangenschap, wierp hij de vraag op of om deze wonderlijke bevrijding wel gelachen mocht worden, zoals daartoe in het tweede vers van Psalm 126 werd opgeroepen.³⁴ Lachen was in de piëtistisch getinte gereformeerde vroomheid van die dagen geen alledaags verschijnsel en zeker geen kenmerk van een waarachtige bekering tot God. In eerdere geschriften — en ook in deze preek deed hij dit — had Voetius betoogd dat juist het storten van tranen het teken was van waarachtige bekering tot God.³⁵ Op dit punt van zijn preek aangekomen, paste de scholastieke Voetius enkele onderscheidingen toe op het fenomeen 'lachen'. Het lachen op zich zelf beschouwd — zo betoogde hij — kan niet zondig zijn. God heeft de mens immers geschapen met *resibilitas*, dat is "de kracht ende bequaamheid des lachens." Maar deze *resibilitas* moet onderscheiden worden van het "onmatig, onge-/9/ regelt, ydel en dwaes lachen." Dat soort lachen wordt door de Bijbel uitdrukkelijk veroordeeld, bijvoorbeeld in Prediker 2:2 ("Van het lachen moest ik zeggen: Het is dwaas").³⁶

De voor Voetius klemmende vraag was vervolgens wat soort lachen nu in Psalm 126 werd bedoeld. Met vele citaten uit de Bijbel, de kerkvaders en martelaarsverhalen³⁷ betoogde hij dat het lachen waartoe Psalm 126 opriep, een lachen was "met opzicht en reflexie op de vijanden diemen uitlacht". Tegen dit soort lachen kon geen bezwaar gemaakt worden, omdat talloze bijbelplaatsen (onder andere Psalm 52: 7-9, Jesaja 38: 22, Psalm 2: 2, 4) dit uitlachen van de vijand goedkeurde. De toepassing lag nu voor de hand. Immers, het lachen gold de laffe Fransen, deze "barbarische burgerplagers ende Bengelmeesters", die na het bericht van het optrekken van de prins van Oranje, zonder slag of stoot uit Utrechts poorten waren weggetrokken.

Edoch, aan het slot van zijn preek wees Voetius erop dat blijdschap over de verlossing van vijanden in de Bijbel altijd gepaard gaat met een wenen om eigen de nietigheid, onwaardigheid en zondigheid. Het derde hoofdstuk van het bijbelboek Ezra moest zijn hoorders duidelijk maken dat zich onder "vrolijcke danck-segginge" zich altijd "een

³⁴ Voetius, *Eerste Predicatie*, 12-14.

³⁵ Zie bijv. Voetius' geschrift *Exercitia pietatis*, caput v: De praxi resispicientiae, ejusque actibus seu partibus tribus; Caput vi: De lachrymis et oppositu risu. Zie over deze tranengenade in de voetiaanse vroomheid: F.G.M. Broeyer, 'Voetius en Utrecht', in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius*. Voordrachten symposium Utrecht 1989, Kampen 1989, 57-72.

³⁶ Voetius, *Eerste predicatie*, 15.

³⁷ Voetius, *Eerste predicatie*, 13. Een sprekend voorbeeld voor Voetius was de reformator uit Bohemen Johannes Hus (1369-1415), die zijn beulen tot driemaal toe uitlachte

scheutjen van droefhey, van misnoegen, van suchten, van klachte" mengt.³⁸ Zo kwam de oude Voetius weer terug op de genadetranen, die hem zo hoog zaten. Daarom besloot hij zijn preek met de prangende vraag of "op desen onsen solemnelen danck ende triumph-dagh' dit 'discorderende accoort" ook was vernomen. Dat zei hij niet zonder concrete aanleiding. Hij doelde daarmee op het feit dat reeds enkele uren na het wegtrekken van de Fransen, een ongeregelde menigte de Dom was binnengestormd en met geweld alle beelden en schilderijen uit de kerk had gesleurd om ze buiten in brand te steken.

Uit het voorafgaande heeft de lezer — naar ik hoop — enige waardering gekregen voor de man die in het Utrecht van de zeventiende eeuw — en daar buiten — zo'n belangrijke rol gespeeld heeft op theologisch, spiritueel en kerkelijk terrein. Tot mijn verrassing ontdekte ik dat die waardering niet beperkt is gebleven tot calvinistische kring. De rooms-katholieke(!) auteur Anton van Duinkerken (1903-1968) schreef na het lezen van A.C. Dukers driedelige biografie over Voetius een gedicht over de Utrechtse professor, dat eindigt met de regels: "een Hollander, niet beter of niet slechter / dan 't gros, maar met het kenmerk van zijn land/ een beetje dieper in zijn ziel gebrand./ Wie is op heden groter, wie oprechter?"³⁹

³⁸ Voetius, *Eerste predicatie*, 20.

³⁹ Anton van Duinkerken, *Verzamelde gedichten*, Utrecht / Antwerpen z.j., 37.